

ÇUVAŞÇA “VARAK” / ORTAK TÜRKÇE “ÖZEK” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Mustafa Levent YENER*

Özet

Çağdaş Türk dillerinde “vadi, dar geçit” anlamlarında kullanılan *özen* ve *özek* olmak üzere iki sözcük bulunur. *Özen* sözcüğü yaygın olsa da Anadolu ağızlarıyla Hakas, Türkmen, Yakut ve Yeni Uygur Türkçelerinde *özek* sözcüğü de aynı anlamda kullanılmaktadır. *Özen* ve *özek* sözcükleri Çuvaş Türkçesinde de *vasan* ve *varak* biçimlerinde bulunur. Bir l/r dili olarak Çuvaş Türkçesinde sözcüğün biçimi *varak* olmalıdır, *vasan* biçimi başka bir Türk dilinden ödünçlenmiş olabilir. Çuvaş Türkçesindeki *varak* sözcüğü *var* ad kökünden +AK küçültme ekiyle türetilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk dilleri, Ortak Türkçe, Çuvaş Türkçesi, Moğolca, öz, özek, var, varak, küçültme eki, etimoloji.

ON THE CHUVASH WORD “VARAK” / COMMON TURKIC “ÖZEK”

Abstract

In modern Turkic languages there two words *özen* and *özek* used with the meaning “valley, passage”. Although the Word *özen* is widespread, in Antolian dialects, Khakas, Yakut and New Uigur, the word *özek* is used with the same meaning. The words *özen* and *özek* are also found in Chuvash with the forms *vasan* and *varak*. Being a l/r language, the Chuvash form of the word should be *varak* and the *vasan* form should be a borrowing form some other Turkic language. Chuvash Word *varak* is derived from the stem *var* with the diminutive +AK.

Keywords: Modern Turkic Languages, Common Turkic, Chuvash Turkish, Mongolian, öz, özek, var, varak, etymology.

Ø. Giriş:

Altay dilleri kuramına göre, bu ailenin kollarını oluşturan bir kısım Türk lehçesinde z/ş sesleri ile oluşturulan sözcüklerin Çuvaş Türkçesinde r/l ile karşılanıyor olması nedeniyle Çuvaş Türkçesi, bizim Ortak Türkçe (z/ş lehçeleri) diyeceğimiz ana gruptan farklılaşır. Makalede, bu nedenle sözcüğün en eski tarihî biçimi Ortak Türkçeye dayandırılmıştır. Bir r/l lehçesinden elde edilen malzemenin z/ş lehçesinin özelliklerini gösteren ortak bir lehçeyle karşılaştırılmasının daha yararlı olacağı düşünülerek Çuvaş Türkçesi ile Ortak Türkçe biçim birbiriyle karşılaştırılmıştır. Ortak Türkçe biçim için Eski Türkçe biçim esas alınmış ve sonra sözcüğün z/ş grubu içindeki modern Türk lehçelerindeki biçimleriyle karşılaştırılmış, bu şekilde Çuvaş Türkçesinin Ortak Türkçeden farklılaşan ses değişimleri belirlenmiştir.

* Yrd. Doç. Dr.; Çanakkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mlyener@gmail.com.

Çalışmamızda Ortak Türkçe olarak ele alacağımız ş/z dilleri ile bir l/r dili olan Çuvaşçanın karşılaştırmalı olarak ele alınması; Türkoloji çalışmaları için önemli olduğu kadar Altayistik çalışmaları için de önemlidir.

Varak sözcüğü için “dere, kanal, sel yatağı, çukur, su yolu, oluk” anlamları verilmektedir (Andreyev *vd.*, 1985: 64). Sözcüğün Çuvaşça **var I** biçimi de “Dağ geçidi; dar ve derin vadi, ova, dağlarla çevrili ova; boşluk, oyuk, çukur” (Andreyev *vd.*, 1985: 64) anlamlarıyla mevcuttur. Fedotov, *Etimolojişeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* adlı sözlüğünde sözcüğü, **var III** maddesinde ele alır ve Kazakça **ußen**, Kırg. **özön**, Tat. **ußen** sözcüklerini verdikten sonra sözcüğü ET **öz** “vadi” ve **üz-** “kesmek” sözcükleriyle birleştirir (1996: 100-101). Fedotov sözcüğün nereden geldiği hakkında net bir görüş ileri sürmemiştir. “Dağ geçidi; dar ve derin vadi, ova, dağlarla çevrili ova; boşluk, oyuk, çukur” (Andreyev *vd.*, 1985: 64) anlamlarındaki **varak** sözcüğü -anlaşıldığı kadar- Çuvaşça **var I** “Dağ geçidi; dar ve derin vadi, ova, dağlarla çevrili ova; boşluk, oyuk, çukur” (Andreyev *vd.*, 1985: 64) kökünden türemiştir.

Varak sözcüğünün kökü olan **var I** sözcüğünün diğer Türk dillerindeki ve Moğolcadaki karşılıkları aşağıdaki gibidir:

Çuvaşça **var I** “Dağ geçidi; dar ve derin vadi, ova, dağlarla çevrili ova; boşluk, oyuk, çukur” (Andreyev, *vd.*, 1985: 64) \cong OT 2 **öz** “vadi ve bunun benzerleri.” (EDPT, 1972: 278b) // Hakasça **üüs** “küçük nehir” (Gürsoy-Naskali *vd.*, 2007: 561; Subrokoboy, 2006: 760); Yakutça **üös** “yatak” (Vasiliev, 1995: 299); AA **öz (I)** 1. Tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak; 2. Geniş ve büyük hendek, 4. Sel sularının aktığı yerde yaptığı yarıklar; 4. Irmak, akarsu” (DS, 1977: 3367-3368); Altayca **orin** “yer, yatak” (Gürsoy-Naskali *vd.*, 1999: 140); Altayca **oro** “çukur, yar” (Gürsoy-Naskali *vd.*, 1999: 140); KBal. **uru** “kuyu” (Tavkul, 2000: 419); KaTat. **ur** “düşmandan korunmak için açılan hendek ve siper düzeni, 2. Dik uçurumu olan ırmak, 3. Derin, çukur (Öner 2009: 305); Kırgızca **or** “çukur, hendek” (Yudahin, 1998: 598); Kırgızca **oy** “alçak yer, çukur, kazan şeklindeki vadi, hufre” (Yudahin, 1998: 603); YUyg. **ora** “çukur, kuyu” (Necip, 2008: 297), YUyg. **ura** “Tahıl konulan çukur” (Necip, 2008: 438) \cong Moğolca **oru** yatak, yol, iz, kalıntı, temel, rahim, döl yatağı (Lessing, 2003: 967); Moğolca **urus/ursah** akmak, sızmak, dökülmek, yüzmek, akım ya da akıntıya kapılmak, sürüklenmek, erimek, çözülmek” (Lessing, 2003: 1367).

OT 2 **öz** sözcüğü “geçit, vadi” anlamlarında **ÖZ V** (DTS, 1969: 395a) bulunurken, Räsänen **öz** sözcüğünü “kendi, ruh, iç, merkez ve vadi” anlamlarını ayırt etmeden tek bir madde başında toplayıp Çuvaşça **var** sözcüğüyle ilişkilendirir (Räsänen, 1969: 376a).

Clauson, **oz**, **uz**, **öz**, **üz** sözcüklerini incelerken bu sözcüklerin eski yazılı metinlerde birbirlerinden ayrılmalarının güç olduğunu **oz** sözcüğünün bir ad olarak açık bir izinin

bulunmadığını bildirir ve sadece bir **jz** sözcüğünün bulunduğunu, ikiden fazla **öz** sözcüğünün bulunduğunu not eder (1972: 277b). Bu nedenle Clauson, Türk dillerinde yaygın olarak “iç, merkez, cevher, ruh” olarak halen kullanılan sözcüğü **1 öz** olarak, Hakasça **üüs** “küçük nehir” ve Yakutça **üös** “yatak” (Vasiliev, 1995: 299) olarak anlamını devam ettiren “vadi, dere, dar geçit” anlamındaki sözcüğü **2 öz** olarak farklı madde başlarında ele alır ve Çuvaşça’da **var** biçiminde yaşadığını kaydeder (EDPT, 1972: 278b). *ÖM *urus ve ÖT *örs, *örsen olarak yeniden kurulabilecek AAlt. *orusi sözcüğü Halhaca ursa-, Buryatça urda-, Kalmukça urse-gibi biçimlerde yaşamaktadır. ÖT “1. Nehir. 2. Nehir yatağı 3. Akmak” olarak anlamlandırılan biçimin de Kaz. özen 1; Az. öz-2; Trkm.özen1; Yak. örüs gibi biçimlerde görülmesi sözcüğün AAlt. *orusi “nehir, ak-” sözcüklerine dayandığını gösterir. ÖT *örs sözcüğünün /rs/ ünsüz çiftinin /z/ ünsüzüne değişmesi tipiktir* (Starostin vd., 2003: 1063). Sözcük bu değişimle **öz** biçimini almıştır. *Turkic Loanwords in Hungarian* adlı çalışmada bunun fonetik ve morfolojik olarak mümkün olmadığı iddia edilir (András vd., 2011: 686).

Sözcüğün diğer Türk dillerinde hem **-z**’li hem de **-r**’li biçimleri bulunur. Altayca **orin** “yer, yatak” (Gürsoy-Naskali vd., 1999: 140); Altayca **oro** “çukur, yar” (Gürsoy-Naskali, vd., 1999: 140); KBal. **uru** “kuyu” (Tavkul, 2000: 419); KaTat. **ur** “düşmandan korunmak için açılan hendek ve siper düzeni, 2. Dik uçurumu olan ırmak, 3. Derin, çukur” (Öner, 2009: 305); Kırgızca **or** “çukur, hendek” (Yudahin, 1998: 598); YUyg. **ora** “çukur, kuyu” (Necip, 2008: 297), YUyg. **ura** “Tahıl konulan çukur” (Necip, 2008: 438) biçimlerinin bulunuşu sözcüğün semantik ve fonetik olarak Moğolca **oru** “yatak, yol, iz, kalıntı, temel, rahim, döl yatağı” (Lessing, 2003: 967); Moğolca **urus/ursah** akmak, sızmak, dökülmek, yüzmek, akım ya da akıntıya kapılmak, sürüklenmek, erimek, çözülmek” (Lessing, 2003: 1367) sözcükleriyle benzeşmesi sözcüğün, yukarıda söz edilen Türk dillerinde Moğolcadan alıntı olabileceğini düşündürür.

Bu durumda sözcük **OT Xz** \cong **Çuv var** \cong **Moğolca oru** denkliği düşünülerek çözümlenebilir. Çuvaşça ve Türkçe arasındaki birçok denkliği kurmuş ve Çuvaşçanın Türkçeye en yakın dil olduğu gözlemini yapmış, Çuvaş dilini karşılaştırmalı Altay dilleri çalışmalarına dâhil eden ilk bilim adamı olan Schott’tan (Poppe, 1965: 128) beri **OT. z** \cong **Çuvaşça r** denkliği bilinmektedir. **OT öz** “nehir, nehir yatağı, akım” anlamlarıyla belirlenen sözcüğü, Moğolcada **oru** oru “yatak, yol, iz, kalıntı, temel, rahim, döl yatağı” (Lessing, 2003: 967) **r**’li biçimiyle görülür. **OT z** \cong **Çuvaşça r** \cong **Moğolca r** denkliği gereğince sırasıyla **OT öz** \cong **Çuvaşça var** \cong **Moğolca oru** denkliği sözcüğün dönüşümünü açıklar. Ramstedt’in kuramında iddia ettiği **r>z** değişimine (Tekin, 1969: 51-80) bağlı olarak daha **var** sözcüğünün daha eskicil biçimi ***ör** olmalıdır.

OT 2 $\bar{o}z$ sözcüğünün Çuvaşça *var* biçimi, söz başında uzun ünlü nedeniyle türeyen *v-* ünsüzü ile açıklanabilir. Tekin, Clauson'un 1 $\bar{o}z$ (1972: 278a) "merkez, iç, ruh" anlamıyla tespit ettiği sözcüğün gelişimini şu şekilde çözümler: "Bar. Türkçesi *yüzök* 'ağaç özü' < * $\bar{o}zäk$; krş. *Mk.öz* 'ağaç özü', Yakutça *üös* ay., Halaçça. *īez* ay. < * $\bar{o}z$ = Çuvaşça *var* ay. << * $\bar{o}r$ (= Moğolca *örü, öri* 'iç; kalp, karın', Hal. *ör* ay.)" (Tekin, 1994: 63). Clauson tarafından, yazımları nedeniyle birbirlerinden ayrılamayan bu "iç, merkez, ruh" anlamındaki $\bar{o}z$ sözcüğü ve "vadi" anlamındaki $\bar{o}z$ sözcüğü ayrı maddeler altına alınmıştır. Bu ayırmda anlam, belirleyici olmuştur. Sözcüklerin anlamlarının somuttan soyuta geliştiği düşünülürse sözcüğün, şekil ilişkisiyle ilk önce doğadan doğaya ad aktarması yoluyla "iç, merkez", daha sonra mecaz yoluyla "ruh" anlamını kazanmış olduğu düşünülebilir. İster farklı anlamlarda eşsesli iki sözcük olsunlar, ister sözcüğün anlam genişlemesi yoluyla yeni anlamlar kazanan tek bir sözcük olsun seslik değişim benzer bir şekilde yürümüştür. OT \bar{o} sesi Çuvaşçada yukarıda Tekin'in gösterdiği biçimde söz başında ilk önce bir *avi/iva* grubu geliştirecek sonra da bir *va-* grubu oluşturacaktır. Bu durumda, Çuvaşça *var I* "çukur, hendek, dağ geçidi" // OT 2 $\bar{o}z$ (EDPT, 1972: 278b). OT \bar{o} > Çuvaşça *iva* (>*va*) gelişimiyle sözcük Çuvaşça *var* biçimini almıştır.

Çuvaşça *vasan* (Andreyev *vd.*, 1985: 65) \cong OT *XzXn* "kanal, nehir, nehir yatağı, çukur, vadi, çay, yar, yatak" // Altayca *özön* "nehir kolu" (Gürsoy-Naskali *vd.*, 1999: 145), Hakasça *özön* "yar, yatak" (Gürsoy-Naskali, *vd.*, 2007: 354), KBal. *özen* "ırmak" (Tavkul, 2000: 319), KaTat. *üzen* "Vadi, çukurluk, ırmak yatağı" (Öner, 2009: 318), Kırgızca *özön* "1. Nehir yatağı, mecca, 2. Havza" (Yudahin, 1998: 619), Özbekçe *ozan* "kanal, nehir yatağı" (Dirks *vd.*, 2005: 200), Tuvaca *özen* "çukurluk" (Arıkoğlu *vd.*, 2003: 86), YUyg. *özen* "ırmak, çay, kanal" (Necip, 2008: 310). OT *z* \cong Çuvaşça *r* \cong Moğolca *r* denkliği gereğince sırasıyla $\bar{o}z \cong var \cong oru$ denkliği sözcüğün dönüşümünü açıklar. Bu durumda *vasan* biçiminin alıntı olduğu düşüncesi güçlenir. Ayrıca alıntı sözcüklerdeki söz sonunda */-z/* fonemi Çuvaşçada */-s/*'ye dönüşür; Çuvaşça *as-* "az-, yoldan çıkma" < Tat. *az* "ay." (Ceylan, 1997: 198) örneğinde olduğu gibi OT $\bar{o}z$ sözcüğü Çuvaşça *vas* sözcüğüne dönüşmüştür. Clauson'un *özen* sözcüğü hakkındaki verdiği bilgilere ve Emine Ceylan'dan alınan tespitlere dayanarak sözcüğün *vasan* şeklinde bir başka Türk dilinden alınmış olduğu söylenebilir.

Clauson, *özen* madde başında "1 $\bar{o}:z$ 'den belki eski çoğul biçimi *-n*; 'bir şeyin ortası ya da merkezi". Bu anlamıyla sadece bazı, Hakasça dâhil, Kuzey-Doğu Türk dillerinde korunmuştur. Bir başka *özen* "geçit, vadi" anlamında 2 $\bar{o}:z$ ile aynı ilişki kurularak Kıpçakçada kaydedilmiştir." (EDPT, 1972: 289a) açıklamasını yapar. Çuvaşça *vasan/* OT *özen* sözcüğü ET +(A)*n* ekiyle türetilmiştir. Bu ek vaktiyle küçültme anlamlı isimleri yaratmıştır. Çağdaş Türk dillerinde bu anlam çok durumda kaybolmuştur. Türk olan < oğlan < oğul, Kazakça özen 'nehir' <

öz 'kaynak'... (Serebrenikov *vd.*, 2011: 98) diyerek sözcüğün yapısındaki +(A)n küçültme eki olarak yorumlar. Erdal ise +An ekini topluluk adı yapan ekler arasında sıralar ve *özen* sözcüğünün +(A)n topluluk ekinden türediğini söyler (Erdal, 1991: 91-92).

Varak sözcüğünün diğer Türk dillerindeki anlamca ve biçimce benzerleri şunlardır:

Çuvaşça *varak* (Andreyev *vd.*, 1985: 64) ≅ OT 2 *özek* (EDPT, 1972: 285a; DTS, 1969: 395) // Altayca *özök* “nehir, çay, nehir yatağı” (Gürsoy-Naskali *vd.*, 1999: 145); Hakasça *üüzek* “nehir, su, akarsu, ırmak” (Subrokoboy, 2006: 760); Türkmençe *özek* “yar, oluk, sel suyu yatağı” (Atanyazow, 2004: 276); AA *özek* “1. Dere, çay, ırmak; 2. Tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, sel sularının aktığı yerde yaptığı yarıklar, 3. Susuz dere (DS, 1977: 3369); “vadi” (Dilçin, 1983: 171), Yakutça *ürex* “nehir” (Vasiliev, 1995: 64); Dolganca *ürek* “nehir” (Starostin *vd.*, 2003: 1063); YUyg. *örek* “çukur” (Necip, 2008: 306).

DTS,'de sözcük *ÖZÄK I* olarak “dağ geçidi, vadi” anlamlarıyla tespit edilmiştir. (1969: 395a). Ayrıca Räsänen etimolojik sözlüğünde *obrug/ovrug* sözcüğünü açıklarken bu sözcüklerin Çuvaşça karşılığı olarak *varak* biçimini tespit eder (1969: 358a).

YUygurca, Yakutça ve Dolgancada “ırmak, nehir, çukur” anlamlarıyla bulunan *XrXk* biçimi *örs>öz kanısını güçlendirmektedir. Bir r>z değişiminin gerçekleşmemiş olduğu düşüncesiyle birlikte alıntı oldukları da söylenebilir.

“Irmak, vadi, geçit” gibi anlamlarda yaşayan *XzXk* sözcüğü türetilmiş bir sözcüktür. Erdal, ET +(A)k ekinin sadece sözvarlığı içinde etkin olduğunu ve şefkat biçimleri oluşturmadığını bildirir. ET'de ekin işlek olmadığını, daha sonraki dönemlerde daha sık görüldüğünü söyler. Kodeks Kumanikus *tikenek* “diken”, Yakutça *kumak* “kum tanesi” sözcüklerindeki +(A)k ekini taşıyan bu sözcüklerin Moğolcadan Bulgarcaya oradan da Macarcaya geçmiş olabileceklerini söyler. Erdal +(A)k ekinin işlevlerini ve özelliklerini şöyle belirler:

- Başka kavramlardan, benzetme yönüyle yeni kavramlar türetir: başak<baş+ak, çanak<çan+ak, kesek<kes+ek...
- Doğaya özgü nesnelere gösteren adlar ve alet adları yapar: yulak<yul+ak “, boynak<boyun+ak “dağlar arasındaki hayvan boynundan dar geçit”, irkek<irk+ek “iki yaşında koç”...
- İnsandan hayvana, hayvandan insana deyim aktarmalarında da kullanılır: adgırak<adgır+ak “beyaz ayaklı antilop”, yundak<yund+ak “at gübresi”...
- +kİñA ekinin tersine sıfatlara eklenmezler (Erdal, 1991: 40-43).

Çağdaş Türk dillerine bakılacak olduğunda ET +(A)k biçimindeki ek, Çuvaşça +(A)k, Yakutça +(A)x, Dolganca +Ak (Yıldız, 2007: 87), Azerbaycan Türkçesi +(A)G (Kartallıoğlu *vd.*, 2007: 183), Gagauzca +(A)k (Özkan, 1996: 101), Türkmençe+(A)G (Altınel, 2003: 7),

Türkiye Türkçesi +(A)K (Korkmaz, 2003: 35), Kklp. +(A)k (Uygur, 2001: 45), KTat. +(A)k (Çobanzade, 2009: 40; Sevortyan, 2008: 235), Nogayca +(A)k (Akbaba, 2007: 630), Tuvaca +(A)k (İshakov vd., 1961: 149), Hakasça +(A)k (Baskakov vd., 1953: 403), Altayca +(A)k (Dilek, 2007: 1019).

Ek, yukarıdaki Türk dillerinde kalıplaşmış biçimde bulunmakla birlikte işlevliğini yitirmiş görünmektedir.

Çuvaşçada da küçültme eki olarak gösterilen+(A)k eki, (Levitskaya, 1976: 141-142, Yılmaz, 2002: 136), benzetme anlamı da yansıtmaktadır. Bu anlamda ET +Ak ekinin kullanımıyla oldukça benzerdir. İşlevleri aşağıdaki gibidir:

1. Bitmemişlik, benzerlik ve nitelik bildiren adlar, sıfatlar oluşturur.
2. Küçültme anlamlı adlar kurar.

Bu durumda OT *özen* sözcüğü *öz+(en)* biçiminde türetilmiş bir sözcüktür. OT *özek* biçimi *öz+(ek)* (a.+a.a.y.e) olarak yorumlanabilir. “Vadi” anlamındaki *2 öz* sözcüğüne +(A)k küçültme eki getirilerek *özek* sözcüğü oluşturulmuştur.

Çuvaşça *varak* sözcüğü, benzer biçimde *var+ak* (a.+a.a.y.e) şeklinde oluşturulmuştur. Çuvaşça ve OT +(A)k ekinin işlevleri düşünüldüğünde sözcüğün Çuvaşça ad+küçültme eki biçiminde türetildiği söylenebilir.

İşaretler:

- ≅ Anlamca ve/veya biçimce denk
 // Paralel biçimler
 > Değişimin yönünü gösterir
 < Gelişimin yönünü gösterir
 + Ad kökü/gövdesi
 - Eylem kökü/gövdesi

Kısaltmalar:

- a.** Ad
a.a.y.e. Addan ad yapım eki
AA Anadolu Ağızları
AAlt. Ana Altayca
EDPT An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century
ET Eski Türkçe
KaTat Kazan Tatarcası

- Kbal.** Karaçay-Balkar Türkçesi
Kklp. Kara Kalpak Türkçesi
KTat. Kırım Tatarcası
MK Mahmut Kaşgarî
OT Ortak Türkçe
ÖM Ön-Moğolca
ÖT Ön-Türkçe
YUyg. Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar:

- AKBABA, D. E. (2007). Nogay Türkçesi. (dzl. ERCİLASUN, A. B.) içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 623-678). Ankara: Akçağ.
- ALTINEL, E. (2003). *Türkmence Türkçe Sözlüğe Göre Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- ANDRÁS, R. T. ve ÁRPÁD, B. (2011). with the assistance of László Károly. WEST OLD TURKIC. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon «A–K» (X, 618 S.). Part II: Lexicon «L–Z», Conclusions, Apparatus. (X, S. 620–1494). Turcologica. Herausgegeben von Lars Johanson. Band: 84. Harrassowitz. Wiesbaden.
- ANDREYEV, İ. A., GORIŞKOV, A. E. ve İ, İVANOV A. (1985). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*. Russkiy Yazık.
- ARIKOĞLU, E. ve KUULAR, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- ATANYAZOV, S. (2004). *Türkmen Dilinin Sözkökü (Etimologik) Sözlüğü*. Aşgabat: Miras.
- BASKAKOV, N. A. ve İNKİJEKOVA-GREKUL, A. İ. (1953). *Hakasskiy Yazık (Fonetiçeskaya struktura, slovariy sostav i grammatičeskiy stroy)*. Moskva.
- CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. London: Oxford University Press.
- ÇOBANZADE, B. (2009). *Kırım Tatar İlm-i Sarfı*. (dzl. SEYİTYAHYA, N.) Ankara: TDK.
- DIRKS, W. ve DAVRONOV, T. (2005). *Ozbekcha-İngilizcha Lug'at/Uzbek English Dictionary*. The Central Asian Heritage Group.
- DİLÇİN, C. (dzl.). (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- DİLEK, F. G. (2007). Altay Türkçesi. (dzl. ERCİLASUN, A. B.). *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1010-1084). Ankara: Akçağ Yay.
- DS. (1977). *Derleme Sözlüğü* (Cilt IX). Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon* (Cilt I-II). Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz.
- ERSOY, H. Y. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. (dzl. ERCİLASUN, A. B.) içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yay.
- FEDOTOV, M. R. (1996). *Yetimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşski Gosudarstvennyy İnstitüt Gumanitarnih Nauk.

- GÜRSOY NASKALİ, E. ve DURANLI, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- GÜRSOY NASKALİ, E., BUTANAYEV, V., İSİNA, A., ŞAHİN, E., ŞAHİN, L. ve KOÇ, A. (2007). *Hakasça Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- İSHAKOV, F. ve PALMBAH, A. A. (1961). *Grammatikogo Tuvinskogo Yazıka -Fonetika i Morfolojiya-*. Moskva.
- KARTALLIOĞLU, Y. ve YILDIRIM, H. (2007). Azerbaycan Türkçesi. (dzl. ERCİLASUN, A. B.). *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 171-230). Ankara: Akçağ Yay.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*. Ankara: TDK.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. (çev. G. Karaağaç,) Ankara: TDK.
- LEVİTSKAYA, L. S. (1976). *İstoriçeskaya Morfolojiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskva.
- NADALYAEV, V. M., NASILOV, D. M., TENİŞEV, E. R. ve ŞÇERBAK, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- NECİP, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev. İ. Kurban,) Ankara: TDK.
- ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, N. (1996). *Gagauz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- POPPE, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Oumalais-Ugrilainen Seura.
- SEREBRENİKOV, B. A. ve GADİJEVA, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. (çev. T. Hacıyev, M. Öner) Ankara: TDK.
- SEVORTYAN, E. V. (2008). Kırım Tatarcası. (dzl. MUSAYEV, M.) *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2 Bahar, 224-261.
- STAROSTİN S. A., DYBO, A. V. ve MUDRAK, O. A. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TEKİN, T. (1969). Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. *AOH*, 22, 51-80.
- TEKİN, T. (1994). Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 51-66.
- UYGUR, C. V. (2001). *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks)*. Denizli : Bilal Ofset.
- VASİLİEV, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca Sözlük*. Ankara: TDK.
- YILDIZ, H. (2007). *Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Sözvarlığı ve Sözyapımı Bakımından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- YILMAZ, E. (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü* (Cilt I). (çev. A. Taymas,) Ankara: TDK.
- SUBROKOBAY, O. B. (dzl.). (2006). *Hakasskogo-Russkiy Slovar (Okolo 22 ms. slovy)/ Hakas-Orıs Söztük*. Novosibirsk: Ministreştvo Obrazovanniya i Nauka Obrazovaniya Nauki Respubliki Hakasya Hakaskiy Nauçno-İssledovatelçkiy İnstıtüt Yazıka, Literatırı i İstorii.